

Ю. О. Михальчук

кандидат психологічних наук, доцент,
завідувач кафедри психології
Міжнародний економіко-гуманітарний університет
імені академіка Степана Дем'янчука

РОЗВИТОК ТОЛЕРАНТНОСТІ В ОНТОГЕНЕЗІ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті аналізуються основні теоретичні аспекти формування толерантності на етапах онтогенетичного розвитку особистості з періоду немовляти до юнацького віку. Розкрито сутність і подано характеристики найбільш інтолерантних стадій психосексуального розвитку особистості – анальної стадії та пубертату. Так, інтолерантність 1,5–3-річних дітей спрямована на незнайомих людей, дітей, людей старшого віку, предметів навколишньої дійсності. Інтолерантність у період пубертату спрямована передусім на батьків (їх систему цінностей, правил) і соціальні групи, що є «чужими». Інтолерантність у підлітковому віці в дитячому онтогенезі відіграє важливу роль, адже через негативізм відбувається формування власної системи норм, цінностей, особливостей реагування.

Ключові слова: толерантність, інтолерантність, онтогенетичний розвиток, особистість, самосвідомість.

Постановка проблеми. Аналізуючи психологічні ознаки культури українців, Е.Л. Носенко та Н.А. Маєвська зазначають, що найважливішою ознакою останніх є толерантність, що стосується всього, що пов'язане з поведінкою, вольовим життєвизмом [8, с. 73]. Толерантність є формою культури як сукупність соціальних норм, правил, соціальних ситуацій тощо. З огляду на це, інтолерантність можна розглядати як соціальну проблему, що вносить дисбаланс в інтереси соціальної взаємодії (яскравим прикладом інтолерантності в суспільстві є наявність девіантної та делінквентної форм поведінки). Не зупиняючись на аналізі етнопсихологічних та етнокультурних аспектів формування толерантності, здійснимо теоретичний екскурс в особливості розвитку толерантності в онтогенезі, що дозволить сформулювати більш глибоке уявлення про цей психологічний феномен та окреслити завдання щодо її формування в умовах навчання у закладах освіти.

Теоретичною основою цього наукового пошуку є дослідження науковців О.О. Бодальова, Л.І. Божович, Л.С. Виготського, Л.П. Журавльова, Е. Еріксона, І.С. Кона, Дж. Міда, М.М. Мельничук, Г. Нюрнберга, В.М. Павленка, Ж. Піаже, В.В. Століна, Д.І. Фельдштейн.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є теоретичний аналіз феномена толерантності в онтогенетичному розвитку особистості людини.

Виклад основного матеріалу. Розглянемо психологічний феномен толерантності в площині «Я – інші люди» через континуум поняття «свої – чужі». Так, дослідженню толерантності в антропології присвячено ряд праць науковців (Я.Л. Коломінський, О.О. Кроник, Ю.І. Семенов,

Б.Ф. Поршнєв, Ю.Л. Безсмертний, В.М. Шукуров, Ю. Крилова та ін.), що пояснювали виникнення концепту «ми – вони» («свої – чужі») на рівні первісних людей та їх об'єднання у племена. Психологічно важливим для кожного індивіда є символічний поділ соціального світу, оточення на тих, хто є близьким (психологічно близьким), тобто є «своїм», а отже, виступає еталоном, і тих, хто є «чужим» у своєму способі життя, спілкуванні, поведінкових патернах, ціннісних орієнтаціях, способі реагування, налагодженні міжособистісних відносин і взаємодій з оточуючими. Власне, через отожднення зі «своїми» особистість вибудовує свою життєву predisпозицію, відбувається формування самосвідомості, визначаються пріоритети та ціннісні орієнтації, що надалі формує її ідентичність, забезпечуючи тим самим повноцінний особистісний розвиток. Вказана психологічна близькість є підґрунтям для створення близьких і довірливих стосунків: дружніх та інтимних. Схарактеризовані нами патерни визначили поняття психологічної науки – толерантності та інтолерантності.

В.М. Павленко та М.М. Мельничук, інтегруючи роботи науковців, вказують, що «толорантність – це шлях, що веде до самозбереження та культурного розвитку людства» [10, с. 14]. І далі: «справжнім суб'єктом толорантності може бути тільки людина, яка бачить в іншому також людину» [10, с. 14].

Першоосновою толорантності, її визначальною формою є емоційно-позитивне ставлення, інтерес і відкритість суб'єкта щодо партнера. Як соціально-психологічний феномен, толорантність можна співвіднести з поняттями: уявлення (світобачення), почуття, стан, очікування, психо-

логічне ставлення, емоційне реагування, здатність, процес тощо. З одного боку, толерантність є формою культури як сукупність правил і норм, ціннісних орієнтацій, способів соціального реагування, з іншого – способом взаємодії у визначеній соціальній ситуації тощо. Інтолерантність може бути інтерпретована як соціальна проблема дисбалансу ставлення. Інтолерантна особистість не хоче миритися з усім, що є для неї неприйнятним, чужим, і готова до поведінкових проявів у вигляді засудження, агресії, покарання тощо. Тому стає зрозумілою соціальна природа толерантності – інтолерантності, адже прояв цих феноменів відбувається лише через взаємодію з оточуючими, із соціальним світом. Власне, маркери поділу на «своїх – чужих» визначаються через та завдяки стосункам із навколишньою дійсністю. Передусім йдеться про одяг, зачіску, а далі цими показниками стають патерни поведінки та способи взаємодії з оточуючими, способи презентації себе в соціумі, організація вільного часу. Ідентифікація себе з тими, хто є «своїми», сприяє особистісному розвитку, формуванню світогляду, на основі чого й розвивається толерантність – інтолерантність.

Отже, толерантність – інтолерантність є динамічними характеристиками, адже їх формування простежується на етапах онтогенетичного розвитку особистості.

Так, у перший період – немовляти – дитина, перебуваючи у симбіотичних стосунках із матір'ю, від якої цілковито залежить, має визначений спосіб пізнання світу та реагування на оточуючих через емоційні реакції та стани матері на ситуації та людей, адже відсутньою є ідентифікація зі «своїми» (за Л.С. Виготським). Поглиблення прив'язаності до матері у дитини відбувається завдяки віддзеркаленню матері та відповіді на її індивідуальні психологічні запити [9; 16], адже накопичення власного психічного матеріалу у дитини відбувається через ідентифікацію з материнським об'єктом, так званий «поділ» маминого психічного життя. Утвердження базової довіри до світу відбувається у дитини через інтуїтивний висновок про любов і надійність матері. Відсутність матері або теплих стосунків матері з дитиною, травматизація на оральній стадії розвитку призводить до дифузності в континуумі «свої – чужі» у старшому віці. Депривація прив'язаності спричиняє формування нарцистичної патології [14]. Проте, в окремих випадках, дитина може виявляти негативні емоції та страх у разі зіткнення з невідомим: новим середовищем, новою компанією, новими іграшками. Новонароджений з'являється на світ із вродженою потребою в іншій людині, із готовністю до взаємодії з нею. Через усмішку, комплекс пожвавлення, крик, плач дитина ділиться своїми переживаннями. Так, Л.П. Журавльова відзначає, що свідомість дитини із самого початку є діалогіч-

ною, адже в ній завжди «присутня» інша людина [3], яку вона намагається пізнати. У кінці першого року життя у дитини з'являється усвідомлення свого фізичного «Я», вона намагається відокремитися від мами. Спілкування з дорослими й однолітками відбувається через предметну діяльність, у т. ч. ігрову. Егоцентризм як зосередженість лише на власному «Я» є основною характеристикою дитини цього віку (Ж. Піаже) [11], що не дозволяє дитині зрозуміти потреби та бажання інших, проявляти емпатію щодо них. Таке твердження Ж. Піаже спростовує К. Флейк-Хобсон та Л.П. Журавльова, яка зауважує, що завдяки емоційному зараженню та наслідуванню дитина у півторарічному віці здатна виявляти емпатію та щире співпереживання [3]. Основним результатом особистісного розвитку на першій стадії (в період немовляти) є вибір між довірою та недовірою до світу [17].

У кінці першого року життя дитина починає сприймати маму як окрему істоту з її бажаннями та потребами, настроєм та емоційними переживаннями. Ця фаза називається сепарацією – індивідуацією: сепарація означає процес виходу із симбіотичних стосунків із мамою, ідентичність структурується та наповнюється відчуттєвим та образним змістом і набуває стабільності. Сепарація дає дитині відчуття автономії, проте, як зазначає Й. Шторк, сепарація спричиняє виникнення ностальгії за симбіотичним раєм, і з цього моменту особистість приречена на потім марних спроб на повторне злиття з об'єктом [16].

Анальна стадія розвитку характеризується агресією та інтолерантністю. Важливим новоутворенням у цьому віці, за Е. Еріксоном, є формування самостійності й автономності [17]. Це стосується незнайомих людей, дітей, людей старшого віку, навколишньої дійсності. У подібних ситуаціях дитина може пред'явити весь спектр негативних емоційних реакцій: плач, істерія, печаль, розчарування, страх тощо. Важливим завданням матері та інших дорослих на цьому періоді розвитку дитини є називання та віддзеркалення, тобто вербалізація емоційної реакції дитини, наприклад: «Ти зараз засмучений? Тебе засмутило те, що ... ?» Крім того, будь-який прояв інтолерантності варто обговорити з дитиною, щоб не лише з'ясувати її причини, а й навчити її прогнозувати наслідки та зменшити тривожність у разі появи нової ситуації, в якій опиняється дитина. Тому важливим є рефлексивний ретроспективний аналіз тих життєвих ситуацій, що вже відбулися, задля розуміння своїх емоційних реакцій і позбуття почуття провини на неадекватну – інтолерантну поведінку або реакцію. Власне, засобами гри відбувається практична взаємодія дитини з іншими людьми (Дж. Мід) [1, с. 180–181].

У дошкільному дитинстві діти, зазвичай, виявляють толерантність щодо навколишньої дійсно-

сті та людей, які їх оточують, у т. ч. дітей з особливими потребами. Важливим у цьому віці є зменшення егоцентризму та розуміння потреб оточуючих. Дитина набуває здатності ставити себе на місце іншої людини, що означає процес ідентифікації себе з оточуючими. Ідентифікація – це процес уподібнення себе іншому, спроба поставити себе на його місце, зрозуміти систему його (її) смислів. Ідентифікація є механізмом соціалізації індивіда та «перетворення» його на особистість [7, с. 16]. Власне, цьому процесові допомагає гра, що має на меті навчити дитину співпереживати іншим, усвідомлювати їх внутрішній світ і потреби. Засобами гри відбувається засвоєння дитиною можливих способів взаємодії з оточуючими, навчання їх адекватному емоційному реагуванню в тій або іншій життєвій ситуації. У віці 4–5 років діти здійснюють вибір між ініціативою та почуттям провини, проте ініціатива виступає способом формування соціальної ідентичності, тоді як почуття провини – формою особистісної індивідуалізації (Е. Еріксон) [17]. Самоставлення маленьких дітей до певного віку залежить від ставлення до них дорослих і, передусім, значущих дорослих – батьків (В.В. Столін) [12]. Так, толерантне ставлення до дитини дорослих породжує відповідне ставлення дитини до навколишньої дійсності.

У латентний період свого розвитку можна виділити тенденцію до проявів толерантності. Цей період є схожим за проявами толерантності – інтолерантності із періодом дошкільного дитинства. Проте діти завжди є «дзеркалом» сімейних стосунків, а тому у взаємостосунках з оточуючими відображують ставлення до них батьків та інших близьких людей. Таке ставлення діти проєктують на оточуючих, наприклад, реагуючи агресією на агресію. Найбільш розповсюдженими є прояви вербальної агресії у вигляді прізвиськ, дражнілок, невербальної поведінки (наприклад, небажання бути в одній компанії з певною дитиною, сидіти з нею за однією партою тощо). Вважаємо, що провідна роль і значення в налагодженні толерантних стосунків у класному колективі належить вчителю. Йдеться про створення комфортного, толерантного соціально-психологічного простору, який виконує функцію захисту та характеризується близькістю психологічної дистанції.

Безумовно, найбільш інтолерантним у дитячому онтогенетичному розвитку є підлітковий період. Так, Л.С. Виготський називає самосвідомість одним із новоутворень підліткового віку та відзначає негативні прояви підлітків як життєво необхідні. «Негативізм» як намагання довести свободу та незалежність від моралі дорослих проявляється у багатьох підлітків (Т.О. Флоренська). Підліток потребує ізоляції та відчуження і поводить із рідними, як із чужаками.

В окремих старших підлітків прояв «негативізму» перетворюється у моральний «релятивізм», що полягає в твердженні, що «совість – є поняттям відносним, що заважає розкриттю психічної енергії та розкриттю індивідуальності» [13, с. 19]. Адже, перебуваючи між світом дитинства та дорослих, підліток намагається сформулювати свою індивідуальність, копіюючи дорослих. Підлітки вимагають, щоб приймали їхні погляди, і сприймають поради як конфліктність дорослих, що обмежує свободу. Власне, в цьому виявляється підлітковий максималізм, романтична спрямованість та інфантилізм, посилюються процеси індивідуалізації.

Підліток обмірковує належність до різних груп людей за національною, професійною, релігійною ознаками. У підлітковому віці зростає значущість референтної групи, з якою підліток ідентифікує себе та протиставляє себе іншим групам, що є «чужими». Важливе значення набуває порівняння «ми – не такі, як вони». У групі «своїх» підліток виражає себе через одяг, зачіску, манеру поведінки, декларовані цінності, естетичні смаки, імідж. У цьому полягає процес самовизначення й ідентифікації підлітків. Підліток дивиться на себе очима оточуючих (Л.І. Божович) і, в першу чергу, – очима референтної групи. Поділ світу на тих, хто є «своїми» та «чужими», значно спрощує картину світу підлітків, адже «свої» є «хорошими», тоді як «чужі» – беззаперечно «поганими», вони витісняються як маргінали або стають мішенями спроектованої агресії. У роботі Г. Зіммеля показано, що «чужий» за своїм значенням не обов'язково передбачає ворожість із його боку, не є ідентичним «ворогу», проте небезпека від взаємодії з ним може бути достатньо сильною [4]. Явище, описане Г. Зіммеlem, назване групо-центричними емпатійними відносинами Л.П. Журавльовою [3]. Так, підліток, як і немовля, мислить себе очима інших, проте ті «інші», на відміну від періоду немовляти, не обмежені світом сім'ї, а представлені множинним соціальним простором. Відтак загострюються нарцистичні тенденції. Вхідження у підліткові угруповання – формальні колективи, юнацькі організації – зменшує їх страх залишитися чужим від решти однолітків [6]. Формування соціально-психологічного простору, що відповідає ціннісно-смысловій і мотиваційно-потребній системі особистості, є необхідною умовою для подальшого визначення життєвих принципів, цілей, цінностей, мотивів, ідеалів. Процес конструювання соціально-психологічного простору включає оцінювання та відбір особистістю в соціальному оточенні людей та об'єктів, що є в найбільшому ступені психологічно близькими. Високий ступінь довіри та підтримка людей є одним зі способів закріплення власної системи цінностей та ідеалів. Толерантність – інтолерантність вико-

нують інструментальну функцію, постаючи «маркерами» такого відбору та відображення певної позиції щодо різних соціальних категорій. Завдяки самовизначенню в навколишньому просторі відбувається відстоювання тих цінностей та ідеалів, що є найбільш значущими. Водночас «чужі» апріорі розглядаються з певним ступенем підозри як такі, що не варті довіри. Йдеться про функцію захисту соціально-психологічного простору, де є безумовна довіра до близьких людей. Заради збереження близької психологічної дистанції підліток заперечує та ігнорує очевидні докази та факти щодо недовіри в тих чи інших випадках. Описаний феномен називається «самопідкріплення взаємостосунків», тобто довіра значно підкріплює відносини близькості.

З іншого боку, зберігаючи та підтримуючи близькі стосунки з іншими людьми, толерантність і довіра також виконують функцію захисту «Я-концепції» як системи найбільш значущих принципів і цінностей особистості, що є стрижнем її самовизначення [3] та виконує Его-захисну функцію. Інтолерантність у підлітковому віці в дитячому онтогенезі відіграє важливу роль, адже через негативізм відбувається формування власної системи норм, цінностей, особливостей реагування. В окремих випадках саме у підлітковому віці інтолерантність набирає антисоціальних і деструктивних форм у вигляді правопорушень і девіантної поведінки (І.С. Кон, Д.І. Фельдштейн).

У наступному – юнацькому віці – спостерігається підвищення рівня толерантності та вибірковості у стосунках з оточуючими. На перший план висувається соціальне самовизначення (І.С. Кон) [5]. Завдяки формуванню Его-ідентичності юнаки та юнки ототожнюють себе з нормами та вимогами суспільства, проте набувають автентичності завдяки співвіднесенню себе із самим собою (О. Штепа) [15]. Характеризуючи розвиток особистості у юнацькому віці, І.С. Кон відзначає, що перебудова самосвідомості пов'язана не тільки із розумовим розвитком особистості у цей період, але й появою нових позицій, під кутом яких він себе розглядає [5]. Центральним протиріччям розвитку у юнацькому віці є конфлікт між близькістю та дистанцією. Юнак, що не впевнений у своїй психосоціальной ідентичності, не здатен до встановлення глибоких довірливих стосунків з іншими, до злиття свого «Я» із «Я» інших.

Дослідження О.О. Бодальова показали, що у підлітковому та юнацькому віці відбувається різке збільшення обсягу та глибини сприйняття іншої людини [2], а отже, особистість цього віку може дати більш ґрунтовне та всебічне пояснення вчинків (толерантних – інтолерантних) інших людей та усвідомити свої прагнення та бажання. Адже, починаючи із підліткового віку, самосвідо-

мість і рефлексія власного «Я» стають головними у розвитку психіки дитини (О.О. Бодальов).

Безумовно, з погляду соціальної психології можна розглядати толерантність – інтолерантність як психологічне ставлення, що виявляється у взаємостосунках партнерів як безумовна готовність до прояву доброї волі, надання допомоги та підтримки. Наприклад, якщо значущим принципом для особистості є вірність друзі, то підтримка відносин довіри та толерантність до нього стає самоціллю, навіть всупереч здоровому глузду. Адже показати толерантне ставлення можна через вчинковий акт. У цьому контексті толерантність є формою соціальної компетентності як готовності до прояву почуттів, що є відповідними певній ситуації. Даючи характеристику толерантності як психологічного ставлення, варто відзначити дві сторони толерантних взаємин, а не суб'єкт-об'єктні відносини. Тому вважаємо за логічне називати сторони толерантного ставлення партнерами, тобто такими, що вступають у довірчу взаємодію. Безумовно, говорячи про толерантну взаємодію, слід відзначити її важливу складову частину – очікування як уявлення про потреби партнера, які можуть бути задоволені шляхом взаємодії та емоцій, викликаних передчуттям їх задоволення.

Висновки. Говорячи про толерантність як про психологічне ставлення, ми охарактеризували онтогенетичні етапи її розвитку. Так, у період немовляти дитина, перебуваючи у симбіотичних стосунках із матір'ю, реагує на світ та оточуючих через емоційні реакції та стани матері. Проте дитина може виявляти негативні емоції та страх у разі зіткнення з невідомим: новим середовищем, новою людиною, новими іграшками, гучними звуками тощо. Після першого року життя, завдяки процесам сепарації – індивідуалізації, відбувається вихід із симбіотичних стосунків із мамою та набуття індивідуалізації. Анальна стадія психосексуального розвитку характеризується агресією та інтолерантністю, адже формується дитяча самостійність та автономність. У дошкільному та молодшому шкільному віці діти зазвичай виявляють толерантність до навколишньої дійсності та людей. Засобами гри, що є провідною діяльністю у вказаному віці, дитина вчиться толерантним реакціям у взаємодії з оточуючими. Найбільш інтолерантним у дитячому онтогенетичному розвитку є підлітковий період – період так званого негативізму як намагання довести свободу та незалежність від моралі дорослих. У цей період зростає значущість референтної групи, з якою підліток ідентифікує себе та яку протиставляє іншим. Юнацький період онтогенетичного розвитку характеризується толерантністю та вибірковістю у стосунках із оточуючими.

Подальше дослідження вбачаємо у дослідженні особливостей і механізмів формування

толерантного ставлення на схарактеризованих нами етапах онтогенетичного розвитку дитини.

Література:

1. Андреева Г.М., Богомолова Н.Н., Петровская Л.А. Зарубежная социальная психология XX столетия. М.: Аспект-Пресс, 2002. 287 с.
2. Бодалев А.А. Восприятие и понимание человека человеком. М.: МГУ, 1982. 200с.
3. Журавльова Л.П. Психологія емпатії: монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. 328 с.
4. Зиммель Г. Эссе о Чужаке. Социальное пространство: Междисциплинарные исследования. Реферативный сборник. М.: ИНИОН, 2003. С. 118–186.
5. Кон И.С. Открытие «Я». М.: Политиздат, 1978. 367 с.
6. Мацумото Д. Психология и культура. Современные исследования. М.:Олма-Пресс, 2002. 414 с.
7. Михальченко Н.В. Динаміка розвитку патріотичної рефлексії у молодших школярів: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Одеса, 2006. 253 с.
8. Носенко Е.Л., Маєвська Н.А. Психологічні ознаки культури українців на сучасному етапі розвитку суспільства і напрями змін цих ознак у пострадянський період. Практична психологія та соціальна робота. 2008. № 7. С. 69–77.
9. Нюрнберг Г. Принципы психоанализа. М.: Институт общегуманитарных исследований, 1999. 362 с.
10. Павленко В.М., Мельничук М.М. Психологія толерантності особистості (на матеріалі дослідження студентів): монографія. Полтава: ФОП Мирон І.А., 2014. 244 с.
11. Пиаже Ж. Речь и мышление ребенка / пер. с франц. и англ.; сост., комп., ред. перевода В.А. Лукова. М.: Педагогика-пресс, 1994. 528 с.
12. Столин В.В. Самосознание личности. М.: Изд-во МГУ, 1983. 284 с.
13. Флоренская Т.А. Диалог в практической психологии: Наука о душе. М.: Гуманитарно-издательский центр ВЛАДОС, 2001. 208 с.
14. Хензелер Х. Теория нарциссизма. Энциклопедия глубинной психологии / под ред. А.М. Боковинова. М.: ЗАО МГ Менеджмент, 2002. Т. I. 410 с.
15. Штепа О. Феномен особистісної зрілості. Соціальна психологія. 2005. № 1. С. 62–77.
16. Шторк Й. психическое развитие ребенка с психоаналитической точки зрения. Энциклопедия глубинной психологии / под ред. А.М. Боковинова. М.: ЗАО МГ Менеджмент, 2001. Т. II. 752 с.
17. Эриксон Э.Г. Идентичность: юность и кризис / пер. с англ.; общ. ред. и предисл. А.В. Толстых. М.: Издательская группа «Прогресс», 1996. 344 с.

Михальчук Ю. А. Развитие толерантности в онтогенезе: психологический аспект

В статье анализируются основные теоретические аспекты формирования толерантности на этапах онтогенетического развития личности с периода младенчества до юношеского возраста. Раскрыта сущность и представлены характеристики наиболее интолерантных стадий психосексуального развития личности. Так, интолерантность 1,5–3-летних детей направлена на незнакомых людей, детей, людей старшего возраста, предметы окружающей действительности. Интолерантность в период пубертата направлена, прежде всего, на родителей (их систему ценностей, правил) и социальные группы, которые являются «чужими». Интолерантность в подростковом возрасте в детском онтогенезе играет важную роль, ведь через негативизм происходит формирование собственной системы норм, ценностей, особенностей реагирования.

Ключевые слова: толерантность, интолерантность, онтогенетический развитие, личность, самосознание.

Mykhalchuk Yu. O. The development of tolerance in ontogenesis: the psychological aspect

The article analyzes the main theoretical aspects of the formation of tolerance at the stages of ontogenetic development of the person from the period of infancy to the period of adolescence. The essence and characteristics of the most intolerant stages of psychosexual personality development has been revealed. Thus, the intolerance of 1,5–3 years old children is aimed to strangers, children, older people, subjects of the surrounding reality. The intolerance in the period of puberty is directed, first of all, to the parents – their system of values, rules and social groups that are “strangers”. The tolerance in adolescence in children’s ontogenesis plays an important role, because through negativism there is the formation of their own system of norms, values, characteristics of response.

Key words: tolerance, intolerance, ontogenetic development, personality, self-consciousness.